

«διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος» Θεοδώρητος. Ὁ τάφος του βρίσκεται στὴν Ὁδηγήτρια τοῦ Βροντοχίου. Διάδοχο τοῦ ἀδελφοῦ του διόρισε ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἴδιους του τοὺς γιούς, ἐκεῖνον ποὺ προβάλλει ὡς ὁ δεύτερος δεσπότης Θεόδωρος. Στὸ ἔτος 1415, ἔφθασε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ συμπαρασταθεῖ στὸ δύσκολο ἔργο τοῦ νεαροῦ γιοῦ του. Ὄταν, ἕνα χρόνο ἀργότερα, ξαναγύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔστειλε πλάϊ στὸν Θεόδωρο τὸν πρωτότοκο Ἰωάννη. Κι' ὅταν ὁ Ἰωάννης, παίρνοντας τὴν εἶδηση ὅτι ἡ δέσποινα κυρὰ Ἄννα πέθανε, γύρισε κι' αὐτὸς στὸ ἔτος 1418 στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔστειλε ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ πλάϊ στὸν Θεόδωρο ἕναν ἄλλο του γιό, τὸν Θωμᾶ. Ἀφοῦ πέθανε ὁ Μανουήλ, ὁ νέος αὐτοκράτωρ Ἰωάννης πῆγε ξανά ὁ ἴδιος στὴν Πελοπόννησο, παίρνοντας μαζί του καὶ τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο. Τότε ἔκαμε ὁ Ἰωάννης, προσωπικὰ ὁ ἴδιος, τὴν πρώτη προσπάθεια γιὰ νὰ καταλάβει τὴν Πάτρα. Γυρίζοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀφῆκε τοὺς τρεῖς ἀδελφοὺς — τὸν Θεόδωρο, τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Θωμᾶ — στὴν Πελοπόννησο.

12

Τὴν ἔδρα του στὸν Μυστρά, ὅταν πῆγα ἐκεῖ στὸ ἔτος 1431, τὴν εἶχε ὁ Θεόδωρος. Νευρικός, δύσθυμος καὶ πικραμένος, δὲν ἦταν ἐκεῖνος ποὺ μποροῦσε ν' ἀγκαλιάσει τὸ μεγάλο πνευματικὸ ξύπνημα τοῦ Γένους ποὺ σημειωνόταν, χωρὶς νὰ τὸ συμμαρτυροῦ ἡ ψυχὴ του, μπροστὰ στὰ μάτια του. Τὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ, στὸ ἔτος 1416, δὲ μπόρεσε νὰ προσέξει τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλήθωνος «περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων», αὐτὸ ἦταν βέβαια πολὺ λυπηρὸ, ἀλλὰ καὶ κάπως συγγνωστό. Ὁ φιλόσοφος τῆς παλαιᾶς σχολῆς — ἐκείνης ποὺ εἶχε, μαζί με τὴν Κωνσταντινούπολη, οὐσιαστικὰ δύσει — δὲ μποροῦσε, ὅσο κι' ἂν σεβόταν ὡς ἄνθρωπο τὸν Γεώργιο Γεμιστό, νὰ ταυτίσει τὰ βήματά του με τὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρά, ποὺ πῆγαινε ν' ἀναγεννήσει τὴ νέα Ἑλλάδα ἐπάνω στ' ἀχνάρια τῆς ἀρχαίας, παραμερίζοντας τὴν παράδοση τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Ὁ Θεόδωρος, ὅμως, δεσπότης τοῦ Μυστρά καὶ νέος στὴν ἡλικία, δὲν ἔπρεπε τάχα νὰ προσέξει τὸ δεύτερο ὑπόμνημα ποὺ ὁ Πλήθων σκέφθηκε ν' ἀπευθύνει σ' αὐτὸν καὶ ποὺ ἔχει μάλιστα περιεχόμενο πολὺ ἀναλυτικώτερο καὶ πιὸ διαφωτιστικὸ ἀπὸ τὸ παλαιότερο ποὺ εἶχε σταλεῖ στὸν Μανουήλ; Ἀσχετα, μάλιστα, κι' ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ πού, ὅπως ἔμαθα, δόθηκε στὸν δεσπότη Θεόδωρο τὸ ἀργότερο στὸ ἔτος 1424, δὲν ἔπρεπε νὰ συγκινηθεῖ ὁ νεαρὸς δεσπότης ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν Μυστρά, ἀπὸ τὴ μεγάλη προσπάθεια τοῦ Πλή-

θωνος πού είχε συγκεντρώσει γύρω του — γέρος ο ίδιος, αλλά σφριγηλός — τούς πιό σπουδαίους νέους πού είχε νά επιδείξει τήν ώρα εκείνη τò Γένος;

‘Ο δεσπότης Θεόδωρος δέν είχε τήν ψυχική ζωντάνια πού ήταν αναγκαία γιά νά συμμερισθεί τή ζωή και τò πνεῦμα τοῦ Μυστρά. Είχε χωρίς ἄλλο πικραθεί και ἀγανακτήσει βλέποντας ὅτι κι’ ὁ πατέρας του, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ, ἀλλά κι’ ὁ ἀδελφός του, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, δέν τόν ἄφησαν νά διαχειρισθεί ὀλομόναχος τήν τύχη τοῦ Πελοποννησιακοῦ δεσποτάτου. ‘Ο πατέρας του τοῦστειλε συμπαραστάτη τόν Ἰωάννη και ὕστερα τόν Θωμᾶ. ‘Όταν ἔγινε ὁ Ἰωάννης αὐτοκράτωρ, πῆγε ὁ ίδιος στήν Πελοπόννησο και πρόσθεσε στόν Θεόδωρο και στόν Θωμᾶ τόν Κωνσταντίνο. ‘Η δικαιοδοσία τοῦ Θεοδώρου περιορίσθηκε στόν Μυστρά και σ’ ἓνα τμήμα τοῦ δεσποτάτου. Δέ φαίνεται, ὅμως, νάταν και ἱκανός νά πάρει στά χέρια του τήν τύχη ὀλόκληρου τοῦ δεσποτάτου πού τήν ώρα εκείνη γινόταν ἡ τύχη τοῦ Γένους ὀλόκληρου. ‘Η πικρία του, πάντως, τόν ἔκαμε ν’ ἀποδώσει ἀκόμα λιγώτερα ἀπ’ ὅσα μπορούσε ἴσως ν’ ἀποδώσει. Κοντά στ’ ἄλλα, τόν πίκρανε μάλιστα και τόν ἔκαμε ἀκόμα πιό δύσθυμο κ’ ἡ ἀσυμφωνία του μέ τήν ἴδια τή σύζυγό του πού ὡστόσο λάτρευε, τήν Κλεόπη Μαλατέστα. Τί τοῦ χρωστοῦσε, ὅμως, τò Γένος; Τò ἐρώτημά μου αὐτò ξέρω ὅτι δέν ἔπρεπε νά τò θέσω. Ξέρω ὅτι τò Γένος μου πρέπει νά πληρώνει και ὅσα δέ χρωστάει.

13

Λέω πὼς μπορεί ὅλα νάπαιρναν ἓνα δρόμο διαφορετικό πού θά ὀδηγοῦσε στή σωτηρία τοῦ Γένους, ἂν ἀπό τò 1420 (ἢ ἔστω ἀπό τò 1430) βρισκόταν στόν Μυστρά, κύριος τοῦ δεσποτάτου ὀλόκληρου, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος. Τò θέλημα, ὅμως, τοῦ Θεοῦ ἦταν ἄλλο. ‘Ο Κωνσταντῖνος ἐγκαταστάθηκε στόν Μυστρά πολὺ ἀργά, στò ἔτος 1444. Ἐν διασταυρωνόταν, ὅσο ἦταν ἀκόμα καιρός, ἡ ἰσχυρή βούληση τοῦ Κωνσταντῖνου μέ τò ἰσχυρò πνεῦμα τοῦ Πλήθωνος και μέ ὀλόκληρο τόν κύκλο πού είχε δημιουργήσει ὁ Πλήθων, μπορεί νάπεφτε ἡ Κωνσταντινούπολη, μπορεί ὅμως νά μὴν ἔπεφτε ἡ Ἑλλάς.

Στόν Πλήθωνα μέ ὀδήγησε ὁ Βησσαρίων. Τότε — τήν ἀνοιξη τοῦ 1431 — ὁ Βησσαρίων ἦταν εἰκοσιοχτὼ χρονῶν. Εἶχε γεννηθεῖ στήν Τραπεζοῦντα στò ἔτος 1403. Ἦταν συνομήλικος τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου, δηλαδή ἓνα χρόνο νεώτερος ἀπὸ μένα και δυὸ χρόνια νεώτερος ἀπὸ τόν Γεώργιο Σφραντζῆ.

Γιά τόν Βησσαρίωνα πού βρισκόταν στόν Μυστρά, πλάϊ στόν Πλήθωνα, μοῦ εἶχε δώσει μιὰ συστατική ἐπιστολή ὁ Σφραντζῆς.

Δέν τολμοῦσε ὁ Σφραντζῆς νὰ γράψει στὸν ἴδιο τὸν Πλήθωνα. Ἄν καὶ τιτλοῦχος τοῦ παλατιοῦ, καὶ τώρα μάλιστα διοικητῆς τῆς Πάτρας, ὁ Σφραντζῆς ἐνιωθε μιὰ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν «φιλόσοφο». Ναί, τὸν Πλήθωνα δέν τὸν ὀνόμαζε κανέννας μὲ τ' ὄνομά του, δηλαδή Γεώργιο Γεμιστό. Ὅλοι ἔλεγαν «ὁ φιλόσοφος», καὶ λέγοντας «ὁ φιλόσοφος» θεωροῦσαν αὐτονόητο ὅτι κανέννας ἄλλος δὲ μπορούσε νὰ διεκδικήσει τὴν ὀνομασία αὐτή.

Ὁ Σφραντζῆς εἶχε, βέβαια, τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελοῦσε ὁ Πλήθων. Δέν ἦταν, ἄλλωστε, διόλου φιλοσοφικὴ ἡ φύση τοῦ Σφραντζῆ. Ἦξερε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ, ποὺ τὴ μνημὴ του τὴ λάτρευε, ἦταν φιλόσοφος. Ἦξερε, ὅμως, ἐπίσης ὅτι ὁ Μανουήλ ἦταν φιλόσοφος μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων καὶ κανόνων. Γιὰ τὸν Σφραντζῆ, τὸν γενναῖο στρατιώτη καὶ τὸν πιστὸ ὑπηρέτη τῶν βασιλέων καὶ τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας, ἡ φιλοσοφία δέν εἶχε λόγο νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνον ἂν ὑπηρετοῦσε τὸν βασιλέα καὶ τὴν ἐκκλησία μας. Ὡστόσο, σεβόταν ἀναγκαστικὰ τὸν Πλήθωνα, γιατί ἤξερε ὅτι αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ τὸν συμπαθοῦσε καὶ τὸν εἶχε μάλιστα βοηθήσει νὰ πάει νὰ βρεῖ καταφύγιο στὸν Μυστρά ὅταν, γύρω στὸ 1405, οἱ διδασκαλίες του στὴν Κωνσταντινούπολη προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τῆς ἐκκλησίας. Μπορεῖ νὰ συμεριζόταν μέσα του ὁ Σφραντζῆς τὴν σκέψη ποὺ διατύπωσε πολὺ ἀργότερα ὁ Γεώργιος Σχολάριος, δηλαδή ὅτι δέν ἔπρεπε νὰ διευκολυνθεῖ ἡ διαφυγὴ τοῦ Πλήθωνος στὸν Μυστρά. Ὡστόσο, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ διευκόλυνε τὴ διαφυγὴ αὐτή, ἔκανε τὸν Σφραντζῆ νὰ σέβεται τὸν Πλήθωνα.

14

Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ Σφραντζῆς μοῦ ἔδωσε τὴ συμβουλή νὰ πάω στὸν Μυστρά καὶ νὰ μπῶ στὸν κύκλο τοῦ Πλήθωνος. Ἄλλὰ δέν ἔγραψε στὸν ἴδιον. Ἡ συστατικὴ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόταν στὸν συνομίληκό μας Βησσαρίωνα ποὺ ὁ Σφραντζῆς — τούλάχιστον τότε — τὸν ἀγαποῦσε πολὺ καὶ τὸν τιμοῦσε ιδιαίτερα.

Τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ ἔφθασα στὸν Μυστρά, πῆγα νὰ βρῶ τὸν ἱερομόναχο Βησσαρίωνα. Μοῦ πρότεινε ἀμέσως νὰ μὲ φιλοξενήσει, ὥσπου νὰ βρῶ δωμάτιο δικό μου. Μαζί του ἀνέβηκα στὸ κάστρο κ' ἐπισκέφθηκα τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸν ἀντίκρυσά — ἦταν ἓνας νέος μὲ μέτριο ἀνάστημα, μὲ ὕφος ἀπαλὸ καὶ γεμάτο καλωσύνη, μὲ μάτια ποὺ ἔδειχναν ἀποφασιστικότητα — ἔμεινα κατάπληκτος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ὠριμότητά του. Δὲ φανταζόμουν ποτὲ ὅτι ἓνας νέος εἰκοσιοχτῶ χρονῶν μπορούσε νὰ ναι τόσο σοφὸς ὅσο διαπίστωσα ἀμέσως ὅτι

ήταν ὁ Βησσαρίων. Εἶχα γνωρίσει στὴ ζωὴ μου ἓνα μεγάλο σοφὸ, τὸ δάσκαλό μου. Ἄλλὰ ὁ δάσκαλός μου μὲ περνοῦσε τούλάχιστον σαράντα χρόνια. Καὶ τὸ θεωροῦσα φυσικὸ ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ μὲ περνοῦσε σαράντα χρόνια μποροῦσε νὰναι σοφὸς καὶ νὰ ξέρει πολλά. Δὲ μποροῦσα ὅμως ποτὲ νὰ φαντασθῶ ὅτι ἓνας νέος ποὺ θάταν μάλιστα κ' ἓνα χρόνο νεώτερος ἀπὸ μένα θάξερε τόσα ὅσα ἤξερε ὁ Βησσαρίων.

Ἦταν μοῦ εἶπε ὁ Βησσαρίων ὅτι γεννήθηκε καὶ πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια στὴν Τραπεζοῦντα, μοῦ φάνηκε ὅτι μιλοῦσε γιὰ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου. Πῶς βρέθηκε ὁ Τραπεζοῦντιος αὐτὸς ἱερομόναχος στὸν Μυστρά; Μοῦ ἄρεσε, ὅταν ἄκουσα νὰ μοῦ λέει ὅτι ἡ οἰκογένειά του δὲν ἦταν ἀρχοντική, καὶ ὅτι ὁ πατέρας του ἐργαζόταν σκληρὰ γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ μητέρα του Θεοδούλη ν' ἀναθρέψει τὰ δεκαπέντε τῆς παιδιά. Ἐνίωσα ἀμέσως κάποια συγγένεια μὲ τὸν Βησσαρίωνα. Ἀνήκαμε κ' οἱ δύο μας στὴν κατάσταση ἐκείνων ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει «μέσους». Ἦταν μοῦ μιλοῦσε ὁ Σφραντζῆς μὲ οἰκειότητα, εἶχα τὸ αἶσθημα ὅτι καταδεχόταν νὰ μοῦ μιλάει ἔτσι. Μὲ τὸν Βησσαρίωνα βρέθηκα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ὁ πατέρας του θάταν σὰν τὸν πατέρα μου. Κι' ἂν θαύμασα ἀμέσως τὸν Βησσαρίωνα, δὲν τὸν θαύμασα γιὰ τὴν καταγωγή του, ἀλλὰ γιὰ τὴν προσωπικὴ του ὑπόσταση.

Ἦταν μοῦ εἶπε — κι' αὐτὰ δὲ μοῦ τὰ εἶπε τὴν ἴδια μέρα ποὺ τὸν γνώρισα, ἀλλὰ τ' ἀπέσπασα μέσα σὲ μῆνες ἀπὸ τὰ χεῖλη του — πρῶτος τοῦ δάσκαλος καὶ πνευματικὸς πατέρας του ἦταν ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Δοσίθεος. Δέκα χρονῶν τὸν παράλαβε ὁ Δοσίθεος τὸν Βησσαρίωνα (τὸν Ἰωάννη, ὅπως ἦταν τὸ Χριστιανικό του ὄνομα πρὶν γίνει ἱερομόναχος), ὅπως εἶχε παραλάβει καὶ μένα ὀχτῶ χρονῶν ὁ δάσκαλός μου. Δεκατριῶν χρονῶν τὸν πῆρε μαζί του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Δοσίθεος εἶχε κληθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ἐπιστρέφοντας ὁ Δοσίθεος στὴν Τραπεζοῦντα, δὲν τὸν ξαναπῆρε κοντά του. Ὅσο κι' ἂν θὰ τοῦ στοίχισε ὁ χωρισμὸς ἀπὸ τὸν ἀγαπημένο του μικρὸ προστατευόμενο, ὁ Δοσίθεος σκέφθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ μιὰ μεγάλη πνευματικὴ ἀποστολὴ ποὺ στὰ ὅρια τῆς Τραπεζοῦντος δὲ μποροῦσε νὰ προετοιμασθεῖ. Κ' ἐμπιστεύθηκε τὸν Βησσαρίωνα — τὸν μικρὸν Ἰωάννη — στὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Σηλυμβρίας Ἰγνάτιο, ἓναν πολὺ μορφωμένο ἱεράρχη ποὺ ἔγινε ὁ δεύτερος δάσκαλος τοῦ Βησσαρίωνος. Στὴ Μόνῃ τοῦ Σωτῆρος, στὴν Προποντίδα, διάλεξε ὁ ἴδιος τὸ νέο του ὄνομα κ' ἔγινε, στὸ ἔτος 1423, μοναχός. Εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ διακρίνεται — ἂν καὶ ἦταν μόλις εἴκοσι χρονῶν — μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ του μόρφωση καὶ μὲ ὅσα ἔγραφε. Στὴν Κωνσταν-

τινούπολη μπήκε στους κύκλους εκείνων που είχαν αφιερωθεί στη μελέτη των αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων. Ζωηρή ήταν στους κύκλους αυτούς ή παρουσία ενός Ίταλου. Τ' όνομά του ήταν Φραγκίσκος Φίλελφος· δέν ήταν κι' αυτός παραπάνω από είκοσιπέντε έτων. Ήταν βοηθός του βαίλου της Βενετίας πλάι στον αυτοκράτορα Μανουήλ. Ο συμβασιλεύς Ίωάννης τον έπεισε να μπει στην υπηρεσία του αυτοκράτορος. Ο Φραγκίσκος Φίλελφος και ο Βησσαρίων έγιναν φίλοι στενοί. Έτσι άρχισε να συνδέεται ο Βησσαρίων και γενικώτερα με την Ίταλία, όπου ήταν γραφτό του να περάσει τα τελευταία τριάντα χρόνια της ζωής του ως καρδινάλιος, ως επίσκοπος της δυτικής εκκλησίας, ως έμπιστος των Παπών. Όταν πέθανε ο αυτοκράτωρ Μανουήλ, ο Βησσαρίων — γνωστός πια στην Κωνσταντινούπολη ως σοφός ιερομόναχος και ικανός για όποιοδήποτε έργο — δέχθηκε από τον νέον αυτοκράτορα Ίωάννη την έντολή να πάει στην Τραπεζούντα για να εκπληρώσει μια λεπτότατη αποστολή. Η άτυχη Σοφία, η δεύτερη γυναίκα του Ίωάννου, είχε δραπετεύσει. Ο πατριάρχης Ίωσήφ έχαρακτήρισε τη φυγή της ως λόγο που έκανε το διαζύγιο αυτόματο. Ο Βησσαρίων, αν και νεαρός ακόμα, θεωρήθηκε από τον αυτοκράτορα Ίωάννη κατάλληλος να διαπραγματευθεί ένα λεπτότατο προσωπικό θέμα, την ένωσή του με τη θυγατέρα του αυτοκράτορος της Τραπεζούντος Μαρία, «ώραία και κάλλει και ήθει». Έτσι είδε ο Βησσαρίων, για τελευταία φορά στη ζωή του, την πόλη όπου γεννήθηκε, βρίσκοντας ζωντανούς τους γονείς του, αλλά πεθαμένα κάμποσα από τ' αδέρφια του. Ο αυτοκράτωρ Ίωάννης έμεινε ένθουσιασμένος από το αποτέλεσμα της αποστολής του Βησσαρίωνος. Το καλοκαίρι του 1427 γύρισε ο Βησσαρίων στην Κωνσταντινούπολη και ο αυτοκράτωρ υποδέχθηκε τον ιερομόναχο που δέν είχε κλείσει ακόμα τα είκοσιτέσσερα χρόνια του με μεγάλες τιμές. Κι' αφού τελέσθηκαν οί βασιλικοί γάμοι, ο αυτοκράτωρ Ίωάννης, υπακούοντας στο καθήκον, άφηκε την ώραία Μαρία στην Κωνσταντινούπολη και ήρθε στην Πελοπόννησο, παίρνοντας μαζί του και τον αδελφό του Κωνσταντίνο. Δέ θυμάμαι πια — υπάρχουν μερικά περιστατικά που είναι στη μνήμη μου θολά — τί μου είπε ο Βησσαρίων σχετικά με το ταξίδι αυτό. Πήγε ο Βησσαρίων από τότε στην Πελοπόννησο, συνοδεύοντας τον αυτοκράτορα, ή πήγε άργότερα μόνος του; Γεγονός είναι, πάντως, ότι ο Βησσαρίων είχε συνδεθεί και πριν από το ταξίδι αυτό με τον Γεώργιο Σφραντζή, με τον Γεώργιο Σχολάριο (τον άμείλικτο, άργότερα, κριτή του) που πήγε επίσης στον Μυστρά, αλλά που είχε φύγει λίγο πριν φθάσω εγώ εκεί, και μ' αυτόν τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο που μαζί του διατήρησε μιάν αδιά-

κοπη φιλία βασισμένη σὲ ἀμοιβαία ἀφοσίωση καὶ ἠθικὴ ἀλληλεγγύη.

15

Γιὰ δυὸ πρόσωπα μοῦ μίλησε ὁ Βησσαρίων, ἀμέσως μόλις γνωρισθήκαμε, μὲ μεγάλο ἐνθουσιασμό. Τὸ ἓνα ἦταν ὁ Πλήθων. Τὸ ἄλλο ἦταν ἡ ὠραία καὶ μελαγχολικὴ δέσποινα τοῦ Μυστρᾶ, ἡ Κλεόπη Μαλατέστα. Ὅπως ἀφοσιώθηκε στὸν φιλόσοφο, ἔτσι ἀφοσιώθηκε ὁ Βησσαρίων καὶ στὴν Ἰταλίδα δέσποινα πού, εἴτε μὲ τὴ θέλησή της, εἴτε ὑποκύπτοντας οὕτως ἢ ἄλλως τὴν πίεση τοῦ συζύγου της Θεόδωρου Παλαιολόγου, εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν τελευταῖο καιρὸ τῆ Δυτικῆ ἐκκλησίας καὶ εἶχε προσχωρήσει στὴ δική μας.

Γιὰ τὸν Πλήθωνα μοῦ εἶπε ὁ Βησσαρίων ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἄνθρωπο, «οὐ μετὰ Πλάτωνα (ἐξηρήσθω δὲ λόγου Ἀριστοτέλης) σοφώτερον οὐκ ἔφυσεν ἡ Ἑλλάς». Εἶχα τόσο ὑποβληθεῖ ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ πού ὄταν, δυὸ μέρες μετὰ τὴν ἀφιξή μου στὸν Μυστρᾶ, μοῦ εἶπε ὁ Βησσαρίων ὅτι θὰ μὲ ὀδηγοῦσε στὸν Πλήθωνα, κυριεύθηκα ἀπὸ ἓνα φοβερὸ δέος. Πῶς θ' ἀντίκρυζα στὰ μάτια — ἐγώ, ὁ ἀσήμαντος νέος — τὸν ἄνδρα πού, μαζί μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπάρτιζε τὴν τριάδα τῶν σοφώτερων Ἑλλήνων; Ὁ Βησσαρίων — ὅπως ἄλλοτε κι' ὁ δάσκαλός μου καὶ ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης — δὲ μοῦ μιλοῦσε γιὰ Ρωμαίους· μοῦ μιλοῦσε γιὰ Ἕλληνας. Ὁ Πλήθων ἦταν Ἑλληνας. Κ' ἦταν ὁ σοφώτερος μετὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Κι' ἀφοῦ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν τόσο κοντὰ στὸν Πλήθωνα, τὸν σημερινὸ πού σὲ λίγο θὰ τὸν ἀντίκρυζα ὁ ἴδιος, ἐνίωσα γιὰ πρώτη φορά ὅτι κ' ἐκείνους δὲν τοὺς χωρίζαν ἀπὸ μένα δυὸ χιλιάδες χρόνια· ὅτι κ' ἐκεῖνοι, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἦταν μόλις χθεσινοί, σχεδὸν σημερινοί. Πρώτη φορά εἶπα μέσα μου ὅτι τὰ δυὸ χιλιάδες χρόνια δὲν ἔχουν τὸ μῆκος πού ὀρίζει ὁ χρόνος. Καὶ ξεκίνησα — ὅταν ὁ Βησσαρίων μὲ πῆρε γιὰ νὰ μὲ πάει στὸν Πλήθωνα — κυριευμένος ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ θᾶβλεπα τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα, τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη. Κ' ἔτρεμε ἡ καρδιά μου ἀπὸ συγκίνηση.

Ὁ Πλήθων, ὁ ὑποπτος κ' ἐπικίνδυνος στὰ μάτια τῶν πατριαρχῶν, τιμήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους. Στὸ ἔτος 1427, ὁ δεσπότης Θεόδωρος παραχώρησε στὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ τὸ κάστρο καὶ τὴ χώρα τοῦ Φαναρίου, καθὼς καὶ «τὸ περὶ τὸ Καστρίον χωρίον τὴν Βρύσιν μετὰ τῆς αὐτοῦ νομῆς καὶ περιοχῆς». Τὰ δυὸ σχετικὰ ἀργυρόβουλλα τοῦ Θεοδώρου ἐπικυρώθηκαν, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1428, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη, πού τὸν ἐπικυρωτικὸ χρυσόβουλλο λόγο του τὸν ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις: «Ὁ οἰκεῖος τῆς βασιλείας μου κύρ Γεώργιος ὁ Γεμιστός...». Ἄν,

βέβαια, ὁ δεσπότης Θεόδωρος εἶχε υἰοθετήσει τὴ γνώμη ποῦ ὁ Πλήθων διατύπωσε στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ — «τὴν γῆν ἅπασαν, ὡσπερ ἴσως ἔχει κατὰ φύσιν, κοινήν ἅπασιν τοῖς ἐνοικοῦσιν εἶναι» —, ἡ παραχώρηση ποῦ ἐγινε στὸν φιλόσοφο δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνει. Ἄφοῦ, ὁμως, ἡ γνώμη τοῦ Πλήθωνος δὲν υἰοθετήθηκε, εἶχε κι' ὁ ἴδιος τὸ δικαίωμα νὰ δεχθεῖ νὰ γίνει, σύμφωνα μὲ τὸ παλαιὸ σύστημα τῶν «προνοιῶν», ἀφέντης περιοχῶν ποῦ τὶς δούλευαν ἄλλοι.

Ἀργότερα, οἱ Παλαιολόγοι ἐτίμησαν τὸν Πλήθωνα ἀκόμα περισσότερο, διορίζοντάς τον «δικανικὸν καὶ καθολικὸν κριτὴν τοῦ Μορέως», δηλαδή (ὅπως λέει Γρηγόριος ὁ Μοναχὸς στὴ «Μονωδία» ποῦ τοῦ ἀφιέρωσε μετὰ τὸ θάνατό του) «προστάτην... τοῦ τῶν Ἑλλήνων μεγίστου δικαστηρίου» στὴν Πελοπόννησο. Ἔτσι, ὁ Πλήθων ἀνάλαβε στὴν Πελοπόννησο τὰ ὑψηλὰ καθήκοντα ποῦ τάχθηκε νὰ ἐκτελέσει στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γεώργιος Σχολάριος πρὶν γίνει μοναχὸς καὶ πατριάρχης.

16

Ὁ Βησσαρίων δὲ μοῦ μίλησε ποτὲ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Πλήθωνος πρὶν ἀπὸ τὸ 1405, δηλαδή πρὶν ὁ φιλόσοφος ἔρθει στὸν Μυστρά. Μοῦ εἶπε μονάχα ὅτι ἦταν Κωνσταντινουπόλιτης καὶ ὅτι ἦταν γόνος «εὐσεβῶν καὶ ἱερῶν πατέρων καὶ σοφῶν», ὅπως ἄκουσα ἀργότερα καὶ τὸν Γεώργιο Σχολάριο νὰ λέει. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Πλήθωνος εἶχε ἀναδείξει ἀξιωματούχους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἴδιος ὁ πατέρας τοῦ φιλοσόφου ἦταν — ἔτσι τοῦλάχιστον μὲ εἶχε βεβαιώσει ὁ Βησσαρίων — πρωτονοτάριος τῆς Ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ λεγόταν Δημήτριος Γεμιστός.

Περ' ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα — κι' ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πλήθων εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸν Δημήτριο Κυδώνη — δὲν προχωροῦσε ὁ Βησσαρίων. Μερικὲς σημαντικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν Πλήθωνα — γιὰ τὴ ζωὴ του πρὶν ἔρθει στὸν Μυστρά — τὶς πληροφορήθηκα ἀργότερα, προπάντων ἀπ' ὅσα ἔγραψε, χτυπώντας τον, ὁ παλαιὸς του μαθητὴς Γεώργιος Σχολάριος, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς λαϊκὸς καὶ ἱερομόναχος, καὶ μετὰ τὴν ἄλωση ὡς πατριάρχης Γεννάδιος.

Ὁ Γεώργιος Σχολάριος ποῦ κι' ὅταν ἄρχισε νὰ χτυπάει τὸν Πλήθωνα τὸν ὀνόμαζε, προσφωνώντας τον, «φίλων ἄριστε καὶ σοφώτατε», λέει πράγματα περίεργα. Λέει ὅτι ὁ νεαρὸς Πλήθων τῶσκασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πῆγε κ' ἐγινε μαθητὴς ἑνὸς Ἰουδαίου ποῦ ἦταν ἰσχυρὸς στὴν αὐλὴ τοῦ ἀμπερᾶ, στὴν Ἀδριανούπολη, καὶ ποῦ στὸ βάθος ἦταν «ἐλληνιστὴς» καὶ μόνο φαινομενικὰ Ἰουδαῖος. Τ' ὄνομα τοῦ Ἰουδαίου αὐτοῦ ποῦ ἐμίσησε

τὸν Πλήθωνα στὰ δόγματα τοῦ Ζωροάστρου καὶ στὶς φοβερὲς διδασκαλίαι τῶν Ἑλλήνων, προπάντων τοῦ Πλάτωνος, ἦταν Ἐλισσαῖος. Ὅπως τοῦ ἄξιζε, τὸν ἔκαψαν στὸ τέλος ζωντανό.

Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς βρῆκα σὲ δυὸ κείμενα τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου, σὲ ἀντίγραφα δυὸ ἐπιστολῶν ποὺ τῆ μιὰ τὴν ἔχει ἀπευθύνει ὁ Σχολάριος στὸν Ἰωσήφ τὸν Ἐξάρχο καὶ τὴν ἄλλη σὲ μιὰ βασίλισσα. Ὁ φίλος ποὺ μοῦ ἔδειξε κάποτε τὰ δυὸ ἀντίγραφα μοῦ εἶπε ὅτι ἡ δευτέρη αὐτῆ ἐπιστολῆ ἀπευθύνεται στὴ χήρα τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου ποὺ ἔζησε ὡς τὸ ἔτος 1450 καὶ ποὺ ὡς μοναχὴ εἶχε ἀνταλλάξει τ' ὄνομά της Ἑλένη μὲ τ' ὄνομα Ὑπομονή. Ὡστόσο, αὐτὸ εἶναι λάθος. Ἐχω τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ δέσποινα ποὺ στὴ «βασίλεια» της ἀπευθύνεται, θάταν ἡ δέσποινα τοῦ Μυστρά, ἡ σύζυγος τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου. Κ' οἱ δυὸ ἐπιστολὲς πρέπει νὰ χουν γραφεῖ μετὰ τὴν ἄλωση.

Στὸ γράμμα του πρὸς τὴ βασίλισσα λέει ὁ Γεώργιος Σχολάριος:

«Καὶ οὗτος γάρ» (δηλαδή, ὁ Πλήθων) «πρὶν τελειωθῆναι τῷ λόγῳ καὶ τῇ παιδεύσει καὶ τῇ τοῦ κρίνειν τὰ τοιαῦτα δυνάμει, μᾶλλον δὲ πρὶν σχεδὸν αὐτῶν ἀψασθαι, τοσοῦτον ἥττητο τῶν ἑλληνικῶν δοξῶν, ὥστε ὀλίγα φροντίσαι μαθεῖν τὸν πάτριον αὐτῶ χριστιανισμόν, εἰ μὴ ὅσον αὐτῶ καὶ ἰδιώταις δῆλόν ἐστιν. Οὐ γὰρ ἔνεκα τοῦ κατὰ τὴν φωνὴν ἑλληνισμοῦ, ὡς Χριστιανοὶ πάντες, τὰς τῶν Ἑλλήνων ἀνεγίνωσκεν καὶ ἐδιδάσκετο βίβλους ποιητῶν μὲν πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ φιλοσόφων, ἀλλὰ τοῦ προστεθῆναι αὐταῖς χάριν... Οὕτω δὲ προκαταληφθέντι πάνυ εἰκὸς ἐστὶ διὰ τὴν ἑλλειψιν τῆς ἐκ θεοῦ χάριτος καὶ ροπῆν τινὰ αὐτῶ προσγενέσθαι ἀπὸ δαιμόνων, οἷς προσεστάθη πρὸς τὸ ἀμεταποιήτως προσκολληθῆναι τῇ πλάνῃ, ὃ καὶ Ἰουλιανῶ καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀποστάταις συνέβη. Τὸ δὲ κεφάλαιον αὐτῶ τῆς ἀποστασίας Ἰουδαῖός τις ὕστερον ἐνεργήσατο, ᾧ ἐφοίτησεν ὡς εἰδότες τὰ Ἀριστοτέλους ἐξηγεῖσθαι καλῶς. Ὁ δὲ ἦν Ἀβερὸν προσεσχικῶς καὶ τοῖς ἄλλοις ἐκ Περσῶν καὶ Ἀράβων ἐξηγηταῖς τῶν ἀριστοτελικῶν βιβλίων, ἃς Ἰουδαῖοι πρὸς τὴν οἰκείαν γλῶτταν μετήγαγον, Μωσέως δὲ καὶ ὧν Ἰουδαῖοι πιστεύουσιν ἢ θρησκεύουσι δι' αὐτὸν ἠκιστα ἦν φροντίζων. Ἐκεῖνος αὐτῶ καὶ τὰ περὶ Ζωροάστρου καὶ τῶν ἄλλων ἐξέθετο. Ἐκείνῳ δὴ τῷ φαινομένῳ μὲν Ἰουδαίῳ, ἑλληνιστῇ δὲ ἀκριβῶς οὐ μόνον ὡς διδασκάλῳ πολὺν συνὼν χρόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπηρετῶν ἐν οἷς ἔδει καὶ ζωαρκούμενος ὑπ' ἐκείνῳ· τῶν γὰρ τὰ μάλιστα δυναμένων ἦν ἐν τῇ τῶν βαρβάρων τούτων αὐλῇ· Ἐλισσαῖος ὄνομα ἦν αὐτῶ».

Τὸ γράμμα ποὺ ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἀπευθύνει στὸν Ἰωσήφ τὸν Ἐξάρχο εἶναι ὀλόκληρη πραγματεία κατὰ τοῦ Πλήθωνος καὶ

τῆς Ἑλληνικῆς πολυθείας. Σὲ μιὰ στροφή τοῦ λόγου του, κάνει ὁ Σχολάριος πῶς ἀπευθύνεται στὸν ἴδιο τὸν Πλήθωνα καὶ λέει : «Τίς ἀγνοεῖ Ζωροάστρη, ἐς ἀστρονομίαν περιβόητον Πέρσαις...; Νίνου γὰρ ἦν υἱός, τὴν οἰκίαν γήμαντος μητέρα Σεμίραμιν· ἀφ' ὧν ἐνομίσθη Πέρσαις μητρογαμεῖν. Τοῦτον ἐγνώρισέ σοι, πρόσθεν ἠγνοημένον, ὃ τὸ δοκεῖν μὲν Ἰουδαῖος, πολύθεος δὲ Ἑλισσαῖος· ὃ μέγα δυναμένω τότε παρὰ τῆ τῶν βαρβάρων αὐλῇ, παρεσιτοῦ τὴν πατρίδα φυγών, ἵνα τὰ καλὰ παρ' ἐκείνου μάθῃς διδάγματα· τοιοῦτος δὲ ὢν, πυρὶ τὴν τελευταίαν εὔρετο, καθὰ δήπου καὶ ὁ ὑμέτερος Ζωροάστρης».

Εἶναι πραγματικὰ περίεργο πῶς βρέθηκε ὁ Πλήθων, ὁ γιὸς τοῦ πρωτονοτάριου τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, στὴν Ἀδριανούπολη πλάι σ' ἓναν Ἑβραῖο. Τὴν ἱστορία αὐτή, ἂν εἶναι ἀληθινή, τὴ σκεπάζει ἓνα μυστήριον. Ὁ Πλήθων δὲ μίλησε ποτὲ – οὔτε σὲ μένα, οὔτε σὲ μαθητὴ τοῦ ἐμπιστο, ὅπως ὁ Βησσαρίων – γιὰ τὸν Ἑλισσαῖο. Ἄκουσα νὰ λένε ὅτι ὁ Πλήθων πῆγε στὴν Ἀδριανούπολη στὸ ἔτος 1380, δηλαδή ὅταν θάταν περίπου εἴκοσι χρονῶν. Κι' ἄκουσα, ἐπίσης, ὅτι τὸν Ἑλισσαῖο, εἴκοσι ὡς εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸν ἔκαψαν ζωντανό. Μπορεῖ, ὅμως, νὰ τὸν ἔκαψαν οἱ Τοῦρκοι; Αὐτὸ δὲ μοῦ φαίνεται διόλου πιθανό. Τοὺς ὑποπτοὺς γιὰ πράξεις μαγείας τοὺς καῖνε μόνον οἱ Δυτικοί. Οἱ Τοῦρκοι σφάζουν, ἀλλὰ δὲν καῖνε. Κ' εἶναι, ἄλλωστε, ἀνεκτικοὶ ἀπέναντι τῶν ἀπίστων. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τοὺς δὲν τοὺς ἐμποδίζει νᾶναι περίεργοι νὰ μάθουν καὶ ὅσα πιστεύουν οἱ «ἀπίστοι». Ὁ ἴδιος ὁ κατακτητὴς, ὁ δεύτερος Μωάμεθ, ἔβαλε τὸν Γεώργιο Σχολάριο – ὡς πατριάρχη Γεννάδιο – ν' ἀναπτύξει τὴ Χριστιανικὴ του πίστη. Μπροστὰ του, μετὰ τὴν ἄλωση καὶ τὴν καταστροφή, εἶπε ὁ Γεννάδιος : «Πιστεύομεν ὅτι ὁ λόγος τοῦ θεοῦ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὃν ἐνεδύσατο ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, ἐστὶν ὁ Χριστός· καὶ ἡ μὲν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ ἦν ζωὴ ἀνθρώπου ὑπεραγίου, ἡ δὲ δύναμις τῆς σοφίας καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἦν θεοῦ δύναμις... Πιστεύομεν ὅτι ὁ Χριστὸς ἀναστὰς ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ πάλιν ἔρχεσθαι μέλλει μετὰ δόξης ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον». Ὁ φοβερὸς Μαχουμέτης δὲ θύμωσε ὅταν ἄκουσε τὸν Γεννάδιο νὰ λέει ὅτι ὁ Χριστὸς θὰ ρθεῖ μιὰ μέρα νὰ τὸν κρίνει. Ἦταν, μάλιστα, τόσο φιλομαθὴς καὶ γεμάτος περιέργεια πού ρώτησε τὸν πατριάρχη Γεννάδιο : «Καὶ τί χρεῖαν εἶχεν ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ ἵνα σαρκωθῆ καὶ ὡς ἄνθρωπος περιπατεῖν ἐν τῷ κόσμῳ»; Καὶ ὁ Γεννάδιος τοῦ ἀπάντησε : «Ἐπειδὴ ἠρώτησας μαθεῖν, τί ἤθελεν ὁ θεὸς καὶ ἐσαρκουῖτο, ἄκουσον τὸν τρόπον. Θεὸς οὐδεμίαν χρεῖαν εἶχε σαρκωθῆναι, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης ἐδέετο ἰατρείας».

Δὲ μοῦ φαίνεται, λοιπόν, διόλου πιθανὸ νάκαψαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Ἐλισσαῖο ποῦ ἦταν, ἄλλωστε, ἰσχυρὸς στὴν αὐλὴ τοῦ ἀμηνῶ. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι «πυρὶ τὴν τελευταίην εὔρετο», πρέπει νὰ καταλήξω στὴ σκέψη ὅτι ὁ Ἐλισσαῖος θὰ πῆγε στὴ Δύση καὶ θὰ τὸν καταδίκασαν οἱ Λατῖνοι γιὰ πράξεις μαγείας ἢ μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ἦταν ἀφιερωμένος στὴ μαγεία. Ὅσο γιὰ τὸν Πλήθωνα, αὐτὸς θὰ γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1390. Τότε θὰ συνδέθηκε μὲ τὸν Δημήτριο Κυδώνη καὶ θάγινε μαθητὴς του. Καὶ θὰ συνδέθηκε χωρὶς ἄλλο καὶ μὲ τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγο. Καὶ μόνο του τὸ γεγονός ὅτι κ' οἱ δύο τους ἀγαποῦσαν καὶ θαύμαζαν τὸν Δημήτριο Κυδώνη ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς συνδέσει. Ἔτσι διαστάυρωσαν τὰ βήματά τους τρεῖς φιλόσοφοι, ποῦ ὁ καθένας τους εἶχε τὸ δικό του πνευματικὸ νόμο.

17

Ὁ Πλήθων δίδαξε κάμποσα χρόνια ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθῶ ὅτι, διδάσκοντας, θὰ ἐκφραζόταν ὁ Πλήθων μὲ τρόπο ἀντίθετο πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Αὐτὸ δὲν τόκαμε οὔτε ἀργότερα, ὅταν τὸν γνώρισα στὸν Μυστρά. Στὴ μονωδία ποῦ ἀφιέρωσε στὴ μνήμη τῆς Κλεόπης Παλαιολογίνας (τῆς Μαλατέστα), χαρακτηρίζει ὁ Πλήθων ὡς δεῖγμα τῆς μεγάλης σωφροσύνης της τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κλεόπη ἐλάτρευε τὸν ἕνα Θεό, τὸν Παντοκράτορα, καὶ ὅτι προσχώρησε στὴ δική μας ἐκκλησία: «Εὐσεβείας δὲ ἀπόδειξις ἢ τοῦ θεοῦ λατρεία, ἦν προσευχαῖς τε καὶ ἀσιτίαις ἐνδεδεχέσι τὸν ἡμέτερον νόμον ἐπεδείκνυτο... Οὕτω δὲ καὶ μετὰ τοιούτων ἐπιτηδευμάτων βιοῦσα καὶ ταῦτα ἀσκοῦσα καὶ μελετῶσα καλὰ τε καλοῖς ἀεὶ προστιθεῖσα ἐπὶ θυγατριδίῳ καλῶ τε κάγαθῶ καὶ τῶν γονέων ἀξίῳ ἐν αὐτῇ τῇ τῆς ἡλικίας ἀκμῇ, προσθείην δ' ἂν ὅτι καὶ τῶν ἡμετέρων ἑορτῶν τε καὶ ἱερῶν... ἄρτι τοῦ ἀγιωτάτου τῶν ἡμετέρων μετειληφύια μυστηρίων νόσω ὄξυτάτη τε καὶ κρείττονι πάσης ἱατρικῆς ἐγχειρίσεως τοῦ τῆδε βίου ὑπεκχωρεῖ...». Τὰ λόγια αὐτὰ τάγραψε ὁ Πλήθων στὸ ἔτος 1433. Καὶ τέσσερα χρόνια ἀργότερα συνόδευσε τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας ὅπου, ἀντίθετα πρὸς τὴ στάση τῶν μαθητῶν του καὶ φίλων Βησσαρίωνος καὶ Γεωργίου Σχολαρίου, ἐκδηλώθηκε ὡς ἀνθενωτικὸς.

Ἄν, λοιπόν, ὁ πατριάρχης – γύρω στὸ ἔτος 1405 – πειράχτηκε ἀπὸ τὶς διδασκαλίες τοῦ Πλήθωνος στὴν Κωνσταντινούπολη, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ὁ φιλόσοφος εἶχε διατυπώσει δοξασίες ἀντιχριστιανικές. Μπορεῖ στὸν πατριάρχη καὶ στὴν Ἐκκλησία νὰ μὴν ἄρεσε ἡ ἔντονη στροφὴ τοῦ Πλήθωνος στὸ ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ

πνεῦμα καὶ ἰδιαίτερα στὸν Πλάτωνα. Μπορεῖ νὰ μὴν ἄρεσε ἢ ἐπιρροή του· προκαλώντας τὸν προσανατολισμὸ τῶν μαθητῶν του καὶ σὲ ὅσα δὲν ἦταν τοποθετημένα στὸ αὐστηρὸ πλαίσιο τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων καὶ τύπων, θὰ θεωρήθηκε ὁ φιλόσοφος ἐπικίνδυνος.

Ὁ Γεώργιος Σχολάριος, στὴν ἴδια ἐπιστολὴ πρὸς τὴ βασίλισσα ὅπου μιλάει γιὰ τὴν περίεργη ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ Πλήθωνος μὲ τὸν Ἑλισσαῖο, λέει ὅτι ὄχι μόνον ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ πειράχτηκε ἀπὸ τὶς διδασκαλίες τοῦ Πλήθωνος καὶ τὸν ἐδιώξε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μᾶς λέει, μάλιστα, ὅτι ὁ Πλήθων προσπαθοῦσε νὰ κρύψει τὶς ἀνιέρες δοξασίες πού του εἶχε ἐμπνεύσει ὁ Ἑλισσαῖος, ἀλλὰ ὅτι δὲ μπόρεσε : «..πειρώμενος μὲν λανθάνειν, ἀλλ' οὐκ ἠδύνατο, προαγόμενος τοῖς ὁμιληταῖς τὰς δόξας ἐνσπείρειν, ὑπὸ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως τότε Μανουὴλ καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀπεπέμφθη τῆς πόλεως, τοῦτο μόνον οὐ καλῶς βουλευσαμένων, ὅτι φεισάμενοι οὐκ ἐνεδείξαντο τοῖς πολλοῖς αὐτόν, οὔτε ἀτίμως ἢ εἰς βάρβαρον ἀπήλαυνον γῆν, οὐτ' ἄλλον τινὰ τρόπον τὴν μέλλουσαν ἀπ' αὐτοῦ βλάβην ἐκώλυσαν». Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Γεώργιος Σχολάριος φρονοῦσε ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸν ἐξαφανίσουν τὸν Πλήθωνα καὶ ὄχι ν' ἀρκεσθοῦν νὰ τὸν στείλουν στὸν Μυστρά.

Ἡ δική μου πεποίθηση εἶναι ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ δὲ θᾶθελε ν' ἀπομακρύνει τὸν Πλήθωνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλ' ἀναγκάστηκε νὰ τὸ κάμει γιὰ νὰ τὸν σώσει. Ἄν τὸν θεωροῦσε πραγματικὰ ἐπικίνδυνο, δὲ θὰ τὸν ἔστελνε στὸν Μυστρά καὶ δὲ θὰ τὸν ἄφηνε νὰ γίνῃ ὁ παιδαγωγὸς τοῦ νεαροῦ γιοῦ τοῦ Θεόδωρου πού, ἀπὸ τὸ ἔτος 1407, διαδέχθηκε τὸν ὁμώνυμο θεῖο του ὡς δεσπότης τοῦ Μυστρά. Κι' ἂν ἦταν κακὴ ἢ διάθεση τοῦ Μανουὴλ ἀπέναντι τοῦ Πλήθωνος, δὲ θᾶγραφε ὁ δεσπότης Θεόδωρος – στὸν ἀργυρόβουλλον ὄρισμὸ τοῦ 1433 πού ἀνανεώνει τὰ δικαιώματα τοῦ Πλήθωνος καὶ τῶν γιῶν του στὸ «κάστρον τὸ Φανάριον» καὶ στὸ «περὶ τὸ Καστρίον χωρίον τὴν Βρύσιν» – τὰ χαρακτηριστικώτατα λόγια : ὁ «κύρ Γεώργιος ὁ Γεμιστὸς ἦλθε μὲν πρότινων χρόνων ὀρισμῶ τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ πατρός μου, τοῦ ἀοιδίμου καὶ μακαρίτου, καὶ εὕρισκεται εἰς τὴν δουλοσύνην ἡμῶν, ἐπειδὴ δὲ πολλῶν μὲν εὐεργεσιῶν, πολλῆς δὲ τιμῆς τυχεῖν ἄξιός ἐστι πολλῶν ἕνεκα, μάλιστα δὲ διὰ τὸ ὕψος τῆς ἐν αὐτῷ σοφίας καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τε καὶ πλεονεκτημάτων ὧν ὁ θεὸς αὐτῷ ἔδωρήσατο, κόσμον αὐτόν παρασχὼν ἡμῖν τε καὶ τῷ κοινῷ τῶν Ῥωμαίων γένει, ἡ βασιλεία μου... τὸν παρόντα ἀργυρόβουλλον ὄρισμὸν αὐτῆς ἀπολύει...».

Όταν μὲ πῆγε ὁ Βησσαρίων στὸν Πλήθωνα, βρέθηκα μπροστὰ σ' ἓναν ἄνδρα πού, μολονότι θᾶταν τότε τοῦλάχιστον ἑβδομήντα χρονῶν, ἔμοιαζε σφριγηλὸς καὶ κάπως νεώτερος. Ἡ ὄψη του, χωρὶς νᾶναι σκυθρωπή, εἶχε μιὰ βαθειὰ σοβαρότητα. Τὰ μάτια του ἔλαμπαν. Ἄν ἐξαιρέσω τὰ μάτια του πού ἦταν πολὺ ἐκφραστικά, ἡ γενικὴ του ἐμφάνιση ἦταν ἀγαλμάτινη. Ὁ ζωντανὸς καὶ σημερινὸς φιλόσοφος μοῦ ἔκαμε τὴν ἐντύπωση πὼς ἦταν ἓνα ἀρχαῖο ἀγαλμα πού παράστανε τὸν Πλάτωνα.

Ἄπο τὴν πρώτη στιγμή πού τὸν ἀντίκρυσα — προτοῦ ἀκόμα ἀνοίξει τὸ στόμα του κι' ἀκούσω τὴ φωνή του — κατάλαβα ὅτι δὲ θά γινόμεν ποτὲ πραγματικὸς μαθητὴς του. Τὸ δέος πού μὲ κατεῖχε πρὶν τὸν πλησιάσω, τὸ διαδέχθηκε μιὰ ψυχικὴ ἀπόσταση πού μ' ἔκαμε νὰ αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτό μου πολὺ μακριὰ του. Μὲ τὶς πρώτες λέξεις πού εἶπε, ἀνοίγοντας τὸ στόμα του, ἄρχισα νὰ τὸν θαυμάζω. Θαύμασα, ὅμως, τὸ ἀγαλμα καὶ τὸ πλαστικὸ μεγαλεῖο του· ὄχι τὴν ἐσωτερικὴ ζωντανὴ ψυχὴ του. Κατακτήθηκα ἀμέσως ἀπὸ τὴ σκέψη του — σκέψη γερὴ σὰν τὸ μάρμαρο τοῦ ἀνδριάντος πού στεκόταν ἐμπρὸς μου — καὶ ἀπὸ τὸν ἀνάγλυφο τρόπο πού διατύπωνε τὴ σκέψη του· δὲ μπόρεσα, ὅμως, οὔτε τὴν πρώτη μέρα, οὔτε ἀργότερα, νὰ παραδοθῶ συναισθηματικὰ στὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρά.

Σήμερα, ξέρω τί μ' ἐμπόδισε νὰ γίνω πραγματικὸς μαθητὴς τοῦ Πλήθωνος, ὅπως ἦμουν καὶ εἶμαι μαθητὴς τοῦ λησμονημένου καλόγερου τοῦ Ὀμπλοῦ (λησμονημένου ὄχι ἀπὸ μένα, ἀλλὰ ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους). Ὡστόσο, τότε — ἀκόμα κ' ἔως χθὲς, πρὶν ἀποσυρθῶ ἀπὸ τὸν κόσμο — δὲν ἤξερα καλὰ τί μ' ἐμπόδιζε ν' ἀγαπήσω τὸν ἄνθρωπο πού θαύμαζα καὶ πού ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸν ἀντίκρυσα κατάλαβα πὼς ἦταν μεγάλος. Ναι, ὁ Πλήθων γεννοῦσε στὸ συνομιλητὴ του ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν μεγάλος.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, κανέναν δὲ γνώρισα στὴ ζωὴ μου πού νὰ μιλοῦσε μὲ τόση σταθερότητα καὶ αὐθεντία. Ὅσα μπορούσε νὰ γνωρίζει ἓνας ἄνθρωπος, τὰ γνώριζε. Καὶ τὰ γνώριζε χωρὶς νὰ προσποιεῖται ὅτι δὲ γνώριζε τίποτε, πράγμα πού ἔκανε ὁ Σωκράτης γιὰ νὰ πιάνεται στὸ παιδαγωγικὸ του ἀγκίστρι (ἢ προσποίηση τῆς ἀγνοίας εἶναι σπουδαῖο δόλωμα) ὁ συνομιλητὴς του. Ὁ Πλήθων εἶχε τὴν ἀντίθετη μέθοδο ἢ τὴν ἀντίθετη ἰδιοσυγκρασία. Δὲ ρωτοῦσε καὶ δὲν ἔκανε ποτὲ πὼς ἀμφιβάλλει γιὰ κάτι. Μιὰ φράση πού τὴν ἄκουσα νὰ βγαίνει ἀπὸ τὰ χεῖλη του τὴν πρώτη ἀκριβῶς ἡμέρα πού τὸν γνώρισα ἦταν ἡ ἀκόλουθη: «Τάδε» κηρύσσω «περὶ νόμων τε καὶ πολιτείας τῆς ἀρίστης, ἢ ἂν διανοούμενοι ἄν-

θρωποι καὶ ἄττ' ἂν καὶ ἰδίᾳ καὶ κοινῇ μετιόντες τε καὶ ἐπιτηδεύοντες, ὡς δυνατόν, ἀνθρώπων κάλλιστα τε καὶ ἄριστα βιῶεν, καὶ ἐς ὅσον οἶόν τε, εὐδαιμονέστατα». Σ' ἓνα ἀντίγραφο ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ βιβλίου τοῦ Πλήθωνος «Νόμων συγγραφή», ποῦ ἓνας καλὸς φίλος μου ἔφερε ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, βρῆκα τὴν παραπάνω φράση («Τάδε συγγέγραπται...» ἀρχίζει ἡ φράση) νᾶναι πρώτη στὴν κορυφὴ τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου. Γιὰ τὴν τύχη ποῦ εἶχε τὸ μεγάλο αὐτὸ βιβλίο τοῦ Πλήθωνος θὰ μιλήσω, ἂν μου τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεός, πρὸ πέρα.

Ἡ αὐτοπεποίθησις ποῦ πρόδινε τὸ ὕφος τοῦ Πλήθωνος δὲ μ' ἐνόηλε. Ἰδιαίτερη, ἐπίσης, ἐντύπωση μου ἔκαμε ἡ ἀκρίβεια τῶν διατυπώσεων ποῦ χρησιμοποιοῦσε. Ἡ γλῶσσα του ἦταν καὶ στὸν προφορικὸ του λόγο δύσκολη. Κ' ἦταν δύσκολη, ὄχι μόνο γιατί μιλοῦσε τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσα (περίπου ὅπως τὴν ἔγραφε), ἀλλὰ καὶ γιατί προσπαθοῦσε ν' ἀποκλείσει κάθε βοηθητικὴ λέξη ποῦ στὸν προφορικὸ λόγο, ἔστω κι' ἂν εἶναι οὐσιαστικὰ περιττή, διευκολύνει τὴν κατανόηση. Αὐτὸ μου ἄρεσε, ἀλλὰ καὶ μὲ βασάνιζε. Ζώντας στὴ Λακωνία, προσπαθοῦσε ὁ Πλήθων — καὶ τὸ κατάφερνε — νὰ λακωνίζει. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὡς πατριάρχης Γεννάδιος, τὸν κατηγοροῦσε (στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ δέσποινα τοῦ Μυστρά) γιὰ τὴν «ἀσύστατον φλυαρίαν» του. Δὲν ξέρω ἂν εἶχε δίκιο, μιλώντας ἔτσι γιὰ τὸ μεγάλο βιβλίο τοῦ Πλήθωνος «Νόμων συγγραφή» ποῦ δὲν τὸ εἶδα ὀλόκληρο. Στὸν προφορικὸ του, πάντως, λόγο, καθὼς καὶ σὲ ὅσα ἔγραψε ὁ Πλήθων παλαιότερα, δὲν ἦταν διόλου φλύαρος. Τὸ λακωνίζειν, ἄλλωστε, δὲ θὰ πεῖ νὰ μὴ λὲς πολλά. Ἄν μιλήσεις γιὰ πολλά πράγματα — καὶ ὁ Πλήθων μιλοῦσε σχεδὸν γιὰ τὰ πάντα — θὰ πεῖς ὅπωςδήποτε πολλά. Τὸ λακωνίζειν σοῦ ἐπιβάλλει νὰ μὴ λὲς πολλά γιὰ τὸ καθετί, νᾶσαι ἐπιγραμματικὸς στὴ διατύπωση τῆς κάθε σου γνώμης. Ὡστόσο, ἂν ἔχεις τὴν ἀρμοδιότητα νᾶχεις γνώμη γιὰ πολλά πράγματα, θὰ πεῖς π ο λ λ ἔς ἐπιγραμματικὲς φράσεις γιὰ νὰ μιλήσεις γιὰ τὰ πολλά.

Δὲν ξέρω πῶς ἔφθασε ὁ Πλήθων στὴν ἀπόφασις νὰ γράψει ἓνα μεγάλο βιβλίο ποῦ νὰ περιέχει ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς του δοξασίες καὶ μάλιστα ἀναλυτικὰ. Πρέπει κ' ἐγὼ νὰ ὁμολογήσω — βασισμένος στ' ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του «Νόμων συγγραφή» ποῦ ἔπεσαν στὰ χέρια μου — ὅτι ἡ τέτοια ἀνάλυσις μ' ἐξένισε λιγάκι. Ὁ Πλήθων, τὸν καιρὸ ποῦ εἶχα τὸ μεγάλο προνόμιον νὰ τὸν συναστρέφομαι, δὲ θεωροῦσε σωστὸ νὰ γράφει ἓνας φιλόσοφος παρὰ μόνον ὅ,τι ἦταν ἀναγκαῖον γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ἀπομνημόνευσις — καὶ τὴν προφορικὴν, ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, παράδοσις — τῶν οὐ-

σιαστικῶν του σκέψεων καὶ λόγων. Ἡ πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» — μιὰ πραγματεία ποὺ τὴν ἔγραψε γιὰ νὰ δώσει στους φίλους του στὴν Ἰταλία τὴ δυνατότητα νὰ θυμῶνται τὰ ὅσα τοὺς εἶχε ἀναπτύξει προφορικὰ καὶ ἀναλυτικὰ — εἶναι ἓνα πρότυπο μνημοτεχνικῆς, ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὸ αἶτημα τοῦ λακωνίζειν, καὶ δὲν ξεφεύγει διόλου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ φιλόσοφος χρειάζεται ἀκροατὴ καὶ ὄχι ἀναγνώστη, διευκολύνοντας τὸν ἄξιο ἀκροατὴ μονάχα μὲ ἐπιγραμματικὲς περιλήψεις. Ὁ Πλήθων θὰ προτιμοῦσε, μάλιστα, νὰ μὴ διευκολύνει διόλου τὸν ἀκροατὴ καὶ μαθητὴ μὲ γραπτὲς περιλήψεις. Θὰ προτιμοῦσε, χωρὶς ἄλλο, νὰναι Ζωροάστρης ἢ Πυθαγόρας καὶ νὰ παραδοθοῦν οἱ λόγοι του ἀπὸ τὰ χεῖλη τῆς μιᾶς γενεᾶς στὰ χεῖλη τῆς ἄλλης, χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ὡστόσο, ἤξερε ὅτι οἱ καιροὶ εἶχαν ἀλλάξει. Ἐνῶ πίστευε ὅπωςδὴποτε ὅτι στεκόταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν Ζωροάστρη καὶ τὸν Πυθαγόρα, ἤξερε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅτι δὲ βρισκόμαστε ἐμεῖς στὸ ὕψος ἐκείνων ποὺ ἄκουσαν μὲ τ' αὐτιά τους τὸν Ζωροάστρη καὶ τὸν Πυθαγόρα ἢ τὸν Μίνωα, τὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Τειρεσία. Ἔτσι, ὑποχρέωσε ὁ Πλήθων τὸν ἑαυτὸ του νὰ γράφει, ὅπως τὸ κάμε κι' ὁ Πλάτων. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντίθετα, δὲν ἀρκέσθηκε (ὅπως ὁ Πλάτων) νὰ γράφει ὅ,τι εἶναι μεγάλο καὶ βασικό, ἀλλὰ ἔγραψε γιὰ ὅλα τὰ πράγματα. Ἀντικρούοντας τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη — ἀντιλήψεις ποὺ ὁ τελευταῖος (πρὶν γίνεи πατριάρχης) διατύπωσε ὅταν διάβασε τὴν πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» — γράφει ὁ Πλήθων, σὲ μιὰν ἰδιαίτερη πραγματεία του, τὶς ἀκόλουθες χαρακτηριστικὲς καὶ θαυμάσιες φράσεις, ἀποτείνοντας τὸ λόγο στὸν Γεώργιο Σχολάριο :

«Ἐκεῖνο μέντοι σε πρὸς πολλοῖς ἄλλοις λανθάνει, ὅτι Πλάτων οὐχ ὡς οὐκ εἰδὼς τὰς ἐπιστήμας οὐ συνέγραψεν, ἀλλ' οὕτω Πλάτωνί τε καὶ πρὸ αὐτοῦ τοῖς Πυθαγορείοις δοκοῦν, μὴ συγγράφειν τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ τοῖς ἐταίροις ἀπὸ φωνῆς παραδιδόναι ὡς σοφωτέροις ἢν ἔσομένοις, ἐν ταῖς ψυχαῖς ἀλλὰ μὴ ἐν βιβλίοις ἔχουσι τὰς ἐπιστήμας· ἀμελεῖν γὰρ τῆς ἐν ταῖς ψυχαῖς ἐνδελεχῶς ἔξεως τοὺς ἐν τοῖς βιβλίοις οἰομένους ἔχειν...». Στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ σκέψη τοῦ Πλήθωνος εἶναι ἴδια μὲ τὴ σκέψη ποὺ διατύπωσε (ὅπως εἶδα στὴν «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου) ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανούς, ὁ Ἱεραπολίτης ἐπίσκοπος Παπίας: «Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης». Ὁ Πλήθων ποὺ θὰ θύμωνε ἂν ἄκουγε ὅτι τὸν βάζω πλάι στὸν Παπία προχωρεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν

γνωμῶν του με τ' ἀκόλουθα λόγια : «Πλάτων μὲν οὖν ἐν τοῖς δια-
λόγοις τοῖς αὐτοῦ ἀρχὰς μόνον καὶ φιλοσοφίας παραδιδούς αὐτὰ
τὰ ἀναγκαιότατά τε καὶ περὶ τῶν μεγίστων τὰ λοιπὰ εἶασε τοῖς
ἐταίροις ἕκ τε τῶν ἀρχῶν τούτων, ἕκ τε ὧν αὐτοῦ διακηκόεσαν,
ἀναλαμβάνειν. Ἄλλ' Ἀριστοτέλης φοιτητὴς γεγονώς Πλάτωνι
καὶ ἔπειτα ὑπὸ σχήματι φιλοσοφίας σοφιστικὴν μετελθὼν καὶ κενῆς
δόξης ἐραστὴς ἐπὶ τῷ ἰδίᾳ αὐτοῦ αἰρέσεως ἀρχηγέτης γενέσθαι
τὰς μὲν ὑπὸ Πλάτωνος συγγεγραμμένας φιλοσοφίας ἀρχὰς ἕκ παμ-
πόλλων ἐτῶν ἐς ἐκεῖνον κατεληλυθυίας» (δηλαδή, ἀπὸ τὰ χρόνια
τοῦ Ζωροάστρου καὶ τοῦ Πυθαγόρα) «ἀνέτρεψέ τε καὶ διέφθειρεν.
Ἄ δ' ἀπὸ φωνῆς Πλάτωνος διήκουσεν αὐτὸς συγγεγραφῶς δι'
ἑαυτοῦ ἐποιήσατο συχνὰ καὶ ἐν αὐτοῖς ἀμαρτῶν· πολυπραγμο-
νῶν δὲ καὶ τὰ πόρρω τῶν ἀρχῶν καὶ φαῦλα τοῦ δέοντος περαι-
τέρω πλῆθος συγγραμμάτων ἐξέδωκε, τέταρτον τοῦτον καὶ δέ-
κατον τρόπον σοφιστικῆς ἐξευρηκῶς, πλήθει συγγραμμάτων ἐκ-
πλήττειν τοὺς ἀνοητοτέρους. Ἐπεὶ ἦ γε σοφία ἐν ὀλίγοις τε καὶ
περὶ ὀλίγα· περὶ γὰρ τὰς τοῦ ὄντος ἐστὶν ἀρχὰς, ὅς ἦν τις καλῶς
ἢ εἰληφῶς, κἂν τᾶλλα ἅπαντα, ὅποσα ἐς γνῶσιν ἔλθειν ἀνθρώποις
δυνατά, ἱκανὸς εἶη εὖ διαγιγνώσκειν».

19

Ὁ Πλήθων, ἂν καὶ φιλόσοφος, θύμωνε ὅταν τὸν πείραζαν καὶ
γινόταν ὀξύτερος ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε. Στὴν πραγματεία του «περὶ
ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» βάζει τὸν Πλάτωνα
παραπάνω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (ὅπως τὸ εἶχε κάμει κι' ὁ δάσκα-
λός του Δημήτριος Κυδώνης ἢ κι' αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ Ψελλός), χωρὶς
νὰ φθάνει καὶ στὶς ἀκρότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἀπάντηση
ποὺ ἔδωσε στὸν Γεώργιο Σχολάριο.

Ἔχω μπροστά μου ἕνα ἀντίγραφο τῆς νηφάλιας ἐκείνης πρα-
γματείας. Καὶ διαβάζω :

«Οἱ μὲν ἡμῶν παλαιότεροι καὶ Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων Πλά-
τωνος Ἀριστοτέλους πολλῶ τῷ μέσῳ προετίμων. Τῶν δὲ νῦν καὶ
μάλιστα τῶν πρὸς ἐσπέραν οἱ πολλοί, ὅτε ἐκείνων σοφώτεροι οἴο-
μενοι γεγονέναι, Ἀριστοτέλη πρὸ Πλάτωνος θαυμάζουσιν». Ὁ
Πλήθων λέει ὅτι συμφωνεῖ μὲ ὅσους προτιμοῦν τὸν Πλάτωνα. Καὶ
συμφωνεῖ, ὅπως λέει, μ' αὐτοὺς γιὰ ἕνα βασικὸ λόγο : «Πρῶτον
μὲν οὖν τὸν πάντων βασιλέα Θεὸν Πλάτων δημιουργόν, τῆς νοη-
τῆς τε καὶ χωριστῆς πάντη οὐσίας, καὶ δι' αὐτῆς τοῦ παντός τοῦδε
οὐρανοῦ τίθεται...». Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Πλήθωνος δὲν ἔπρεπε νὰ
ἐξοργίσει τὸν Γεώργιο Σχολάριο ποὺ ἦταν χωρὶς ἄλλο σοφὸς ἄν-
θρωπος καὶ καλὸς Χριστιανός. Γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλήθωνα,
ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία τῶν αἰτιῶν, εἶναι ἡ προϋπόθεση ὅλων τῶν

«είδῶν», δηλαδή ὄλων τῶν ιδεῶν, ὄλων τῶν αἰωνίων προτύπων· ὁ χρόνος, καὶ ὅ,τι συμβαίνει στὸ χρόνο, εἶναι ἀπλὸ εἶδωλο· «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» (θάλεγε ὁ Πλάτων, ἂν εἶχε διαβάσει τὴν Παλαιὰ Διαθήκη) ὑπάρχουν ὅσα συμβαίνουν στὸ χρόνο, στὸν κόσμο ποὺ βλέπουμε μὲ τὰ φυσικά μας μάτια καὶ ποὺ εἶναι ἀπτός.

Ὁ Πλήθων λέει : «Ἡμεῖς μέντοι, ἐροῦσιν οἱ τὰ εἶδη τιθέμενοι» (καὶ μ' αὐτοὺς συμφωνεῖ κι' ὁ ἴδιος), «τῷ μὲν πάντων βασιλεῖ Θεῷ τὸ τελικόν τε καὶ κράτιστον τῶν αἰτιῶν ἀποδιδόντες εἶδος, οὐκ ἐπὶ ταῖς κινήσεσι μόνον, ὡς Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ καὶ ταῖς οὐσίαις καὶ τοῖς οὐσι πᾶσι, τὰ δ' εἶδη ταῦτα παραδείγματα τοῖς οὐσιν ἐφιστάντες, τὸ δὲ τῆς κινήσεως ἀρχικόν τῇ ψυχῇ τῇ τοῦδε τοῦ οὐρανοῦ ἡγουμένη ἀπονέμοντες,..., οὕτω πλήρη τοῖς οὐσι τὰ τῶν αἰτιῶν εἶδη ἀποδίδομεν...».

Παίρνοντας τὴ θέση αὐτὴ ποὺ εἶναι γνήσια Πλατωνικὴ, δηλαδή θεωρώντας τὸν Θεὸ ὡς τὴν προϋπόθεση ὄλων τῶν εἰδῶν καὶ αἰτιῶν, ἦταν φυσικὸ νὰ διαφωνήσῃ ὁ Πλήθων μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ «ἀξιοὶ γίνεσθαι τῶν γιγνομένων τινὰ καὶ αἰτίου χωρίς».

Ὡστόσο, δὲν εἶχε φθάσει ὁ Πλήθων στὸ σημεῖο νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀξίζει τίποτε. Ἰσχυρίζεται, ἀντίθετα, ὅτι ἀξίζει νὰ διαβάσουμε τὰ βιβλία του, ἀρκεῖ νὰ ξεχωρίζουμε τὸ χρήσιμο ἀπὸ τὸ ἄχρηστο : «Τί οὖν, ἂν φαίη τις; οὐκ ἄξια τὰ Ἀριστοτέλους βιβλία μετιέναι; Καὶ πάνυ, τῶν γε ἐν αὐτοῖς χρησίμων ἕνεκα, εἰδότας μέντοι ὡς συχνὰ αὐτοῖς καὶ φαῦλα ἐγκαταμέμικται».

Μονάχα ὅταν διάβασε ὅσα ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἔγραψε ἐναντίον του, δὲν κατάφερε ὁ Πλήθων νὰ συγκρατηθεῖ κ' ἔφθασε στὴν ἀκρότητα. Ὁ Σχολάριος, ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια του ἡ πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», ἔγραψε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ φιλοσοφικὰ βιβλία του ποὺ τὸ ἀπευθύνει στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο (προσφωνώντας τον «κράτιστε καὶ γαληνότατε ἡγεμόνων Κωνσταντίνε»). Ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει – καὶ ὡς ἓνα σημεῖο τὸ δείχνει – ὅτι ὁ Πλήθων εἶχε ἄδικο στὶς κρίσεις του γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὅτι δὲν τὸν ἐρμήνευσε σωστά. Οἱ παρατηρήσεις του εἶναι φωτεινές· ἐμένα μ' ἔπεισαν ὅτι σὲ κάμποσα σημεῖα ὁ Πλήθων παρεξήγησε τὸν Ἀριστοτέλη, ἐλέγχοντάς τον καὶ ὅπου δὲν ἔπρεπε νὰ τὸν ἐλέγξει. «Ἄλλως τε οὐδὲ σφόδρα ἐπαινετόν ἐστι τοὺς ἐκάστου χυλοὺς ἐλέγχειν· ἀλλὰ δεῖ μᾶλλον ἀποδεικνύειν τὰ ἀληθῆ», λέει ὁ Γεώργιος Σχολάριος σ' ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν Μάρκο τὸν Εὐγενικό, τὸν μητροπολίτη Ἐφέσου καὶ παλαιὸ μαθητὴ τοῦ Πλήθωνος. Ἄν, ὅμως, ἡ ἀντιρρητικὴ πραγματεία ποὺ ἀπευθύνει ὁ Σχολάριος στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο περιέχει

πολλά σωστά πράγματα, περιέχει ταυτόχρονα και κάμποσες υπερβολές, καθώς και φράσεις ύβριστικές για τὸν Πλήθωνα. Κ' ἦταν ἐπόμενο νὰ πειράξουν οἱ φράσεις αὐτὲς τὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ. Τὴν πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» τὴν ὀνομάζει ὁ Σχολάριος «βιβλίον τῶν κατ' Ἀριστοτέλους βλασφημιῶν». Ἀντικρούοντας τὸν Πλήθωνα, φθάνει κι' αὐτὸς σὲ υπερβολές καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔβαζαν οἱ ἀρχαῖοι τὸν Πλάτωνα παραπάνω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ὅτι ἔκαναν τὸ ἀντίθετο, «μόνον Ἀριστοτέλην νομίσαντες ἄξιον ἐπὶ φιλοσοφίαν ἡγεμόνα πᾶσιν ἀνθρώποις εἶναι τε καὶ ἔσεσθαι». Καὶ χτυπώντας τὸν Πλήθωνα, γράφει: «Πλήθων δὲ ἀντιλέγων Ἀριστοτέλει, κινδυνεύει οὐχ ὅπως Ἀριστοτέλους σοφώτερος εἶναι δοκεῖν, ἀλλὰ μηδ' ἐπαίῳν αὐτοῦ... Τοὺς δὲ νῦν Πλάτωνος ἠττωμένους ἐν Ἰταλίᾳ, οἷς φησι χαριζόμενος τὴν τοιαύτην πραγματείαν λαβεῖν ἐπὶ νοῦν, ἴσμεν τίνες εἰσὶ, καὶ ἐώρων πολλοὶ τῷ ἀνδρὶ συγυνομένους αὐτοὺς ἐκεῖ· οἷς τοσοῦτον μέτεστι φιλοσοφίας, ὅσον αὐτῷ Πλήθωνι ὀρχηστικῆς».

20

Στὴν πραγματεία του κατὰ τοῦ Πλήθωνος, ποὺ ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἀπευθύνει στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο, ὑπάρχει καὶ μιὰ φράση ποὺ ὄχι μόνο θὰ ἐξόργισε τὸν Πλήθωνα, ἀλλὰ ποὺ ἔγινε ἴσως ἡ ἀφορμὴ ν' ἀλλάξει ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ τὴ θέση ποὺ εἶχε πάρει ὡς τότε ἀπέναντι τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἡ φράση εἶναι ἡ ἑξῆς:

«Αὐτὸς δὲ» (ὁ Πλήθων) «μηδὲν ποτε εἰς φιλοσοφίαν μέγα συγγραψάμενος, νῦν ὁπὲ τὰς περὶ Ἀριστοτέλους ἔτεκε βλασφημίας· μῦν ὄρος ἢ παροιμία φησίν».

Ἡ πρώτη ἀντίδραση στὴ βαρύτερη αὐτὴ κατηγορία ποὺ τοῦ ἀπευθύνει ὁ Σχολάριος, ἦταν οἱ φράσεις τοῦ Πλήθωνος ποὺ λένε ὅτι ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος δὲ γράφει βιβλία καὶ ὅτι πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης βρῆκε τὸν «τέταρτον τοῦτον καὶ δέκατον τρόπον σοφιστικῆς... πλήθει συγγραμμάτων ἐκπλήττειν τοὺς ἀνοητοτέρους». Ὁ Γεώργιος Σχολάριος θὰ κατάλαβε, βέβαια, ὅτι στοὺς «ἀνοητοτέρους» εἶχε κατατάξει ὁ Πλήθων κι' αὐτόν.

Τέτοια ἦταν ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Πλήθωνος. Ἐχω, ὁμως, τὴν ιδέα ὅτι τὴν ἀντίδραση αὐτὴ τὴ διαδέχθηκε, στὰ ἰδιαίτερα δώματα τῆς ψυχῆς τοῦ Πλήθωνος, μιὰ δεύτερη ποὺ ἔγινε μοιραία γιὰ τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς του. Ὁ «μηδὲν ποτε εἰς φιλοσοφίαν μέγα συγγραψάμενος» ἀποφάσισε νὰ δείξει στὸν Γεώργιο Σχολάριο, ἐγκαταλείποντας τὴ βασική του θέση ἀπέναντι τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ γράψει κάτι τὸ «εἰς φιλοσοφίαν».